

Հ. ՂԵԽՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ – ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ. ՅՈՒՇԱՅԻՆ ԶՈՒԳԱՀԵՌՆԵՐ

Հայ իրականության դարաւոր պատմութեան անվիճարկելի ու բացարձակ մեծութիւններից են Հ. Ղեւոնդ Ալիշանը եւ Խրիմեան Հայրիկը, որոնք նախախնամութեան կամօք ծնուել են միեւնոյն դարաշրջանում եւ իրենց «աստուածամերձ վարժով ու ծովածաւալ գիտութեամբ» դարձել Հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի եզակի կրողներից ու կերտողներից: «Դարերը շատ քիչ քան փոխանցած կը լինէին իրար, եթէ չլինէին մեծ մարդիկ»¹, մի առիթով նկատում է գրականագէտ Վ. Մնացականեանը: Իրապէս, մեծերը ծնւում են ժամանակի հրամայականով. այսօր անվիճելի փաստ է, որ ղեռեւս կենդանութեան օրօք ժողովրդի հաւաքական գիտակցութիւնը լիովին ամրագրել էր երկու հայորդիների՝ ի վերուստ սահմանուած առաքելութեան խորհուրդը: Եւ դա զարմանալի է: Հայոց բնաշխարհը եւ հայութիւնն ինքը՝ Հայ մարդու հոգին ու շունչը, նիստուկացը, ուրախութիւնն ու դառնութիւնը, անցեալի ապրումներն ու ապագայի յոյսերն են երկու հայորդիների աշխարհատեսութեան հիմնարար ու շարժիչ ուժերը, նրանց «ես»ի առանցքը: Դա յատկապէս տեսանելի է ժամանակակիցների յիշողութիւններում:

Յայտնի է, որ յուշագրութիւնը (Ֆրանս. mémoires), ըստ հեղինակի հայեցողութեան, անցեալի՝ հետաքրքրութիւն ներկայացնող դէպքերի ու դէմքերի մասին յիշողութիւն է, որ ունի գրական սեռի առանձնայատկութիւն, առաջին հերթին՝ գրաւոր խօսքի դրսեւորման առումով:

Մշակութաբանական եւ աղբիւրագիտական նշանակութիւն ունեն Հ. Ղեւոնդ Ալիշանին եւ Խրիմեան Հայրիկին նուիրուած յուշերը, որոնք այնքան տպաւորիչ են, բազմազան ու պարտաւոր-

1 ՄՆԱՑԱԿԱՆԵԱՆ, Վ., Սերունդների մեծ ժամանակակիցը, «Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների», 10(1975), էջ 4:

րեցնող, որ յուշագիրներն մեծ մասը դժուարանում է ասելիքը ներկայացնել համապարփակ ու բնորոշիչ դատողութիւններով: Յուշերը ներկայացւում են կառուցուածքային ներքին բաժանումներով՝ երկու հայորդիներն իբրեւ մարդ-անհատականութիւն, հոգեւորական, գրող, մանկավարժ...: Եւ բոլոր տիրոյթներում մեծ իմաստով գերիշխում է բացառիկ հայրենասէրի կերպարը: «Երկու եկեղեցականք կան,- գրում է Արփիար Արփիարեանը,- որոնց դէմքը մայելով երբեք հայ մը չկրմար յագեմալ՝ Խրիմեան եւ Ալիշան»²:

Հայ ազգի երկու զաւակներն ապրել են աշխարհագրական տարբեր տարածքներում. Ալիշանը գիտակցական ողջ կեանքն անց է կացրել Վենետիկի Մխիթարեան միաբանութիւնում, սակայն նրա մասին յուշագրառումներ կատարել են ոչ միայն միաբանութեան հայրերը, այլեւ հայ մտաւոր սերունդի բազմաթիւ ներկայացուցիչներ: Մեծ հանրագիտակի մասին յուշեր են գրել Հ. Սիմէոն Երեմեանը, Հ. Վարդան Հացունին, Արփիար Արփիարեանը, Գրիգոր Խալաթեանցը, Գէորգ Բաշինջաղեանը, Գրիգոր Աթորունին, Աւետիք Իսահակեանը եւ այլք: Մխիթարեան միաբաններից միայն Ալիշանին են ժամանակակիցները ամբողջական յուշագրութիւններ նուիրել:

Խրիմեան Հայրիկի մասին նոյնպէս յուշագրական էջեր են հիւսել Աւետիք Իսահակեանն ու Ալեքսանդր Շիրվանզադէն, Հրաչեայ Աճառեանն ու Փանոս Թերլեմեզեանը, Աւետիս Ահարոնեանը եւ այլք: Մկրտիչ Խրիմեանին մեծարել են Հայոց Հայրիկ պատուանունով, իսկ յուշագիրները կերպարագծել են նրա առիւնքնող դիմանկարը: Բնագրերից քաղաբերում ենք, որ Խրիմեան Հայրիկը թուրքական հալածանքի ժամանակ կորցրել է ընտանիքը, 1862ին դարձել Տարօնի Սբ. Կարապետի առաջնորդ: 1869ին ընտրուել է Պոլսի պատրիարք: Օսմանեան կառավարութիւնը չի ներում Խրիմեանին Գում Գափուլի ցոյցից յետոյ Բարձր Դռանն ուղղուած բողոքագիրն ստորագրելու համար: Ուխտադնացութեան անուան տակ Խրիմեանին ստիպում են մեկնել Երուսաղէմ: «Արծիւ» Խրիմեանը փակւում է³ Երուսաղէմում՝ «ճննդուկի վանդակի» մէջ:

2 Ալիշանը ժամանակակիցների յուշերում, Երեւան 1974, էջ 9:

3 ԿՈՐԻԻՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԲԱՂԴԱՍԱՐԵԱՆ, Երուսաղէմի հայկական թաղամասի գաղտնիքները, մաս Ա, Երուսաղէմ 2019, էջ 87:

Իբրեւ յուշագրութեան բնորդներ՝ Ալիշանը եւ Խրիմեանը ներկայացուած են իրենց բացառիկ ու անփխտելի արժանիքներով, որոնք բացայայտուած են երկու հայորդիների թէ՛ մարդկային, թէ՛ հասարակական եւ թէ՛ ազգային ու հոգեւոր նկարագիրը, որոշակի լոյս սփռում նրանց ստեղծագործական բնատուր քանքարի ճախրանքների վրայ: Մեթոդաբանական տեսանկիւնից յուշագիրները յաճախ են նախապատուութիւն տալիս արտաքին եւ ներքին նկարագրութիւններին, որոնց միջոցով ուրուագծուած են բնորդների հոլթիւնը, վարքագիծը, արարքների նախադրեալները: Յուշերում թէ՛ Ալիշանը, թէ՛ Խրիմեանը հիմնականում ամբողջանում են այս սկզբունքով. ցուցադրուած են նրանց գործողութիւնների եւ վարքագծի բնորոշ դրուագներ, որոնք մեծ մասամբ ուղեկցուած են հեղինակի նկարագրական ու գնահատողական միջամտութիւններով, ուղղակի եւ անուղղակի խօսքով, այլ անձանց հետ առնչութիւններով:

Անշուշտ, կարեւոր է, թէ ո՛վ է յուշագիրը, ի՛նչ պայմաններում եւ ո՛րտեղ են նրանք հանդիպել: Օրինակ՝ Ա. Իսահակեանը Սուրբ Ղազարի մեծ ճգնաւորին՝ Ալիշանին, առաջին անգամ հանդիպում է 1901ին Ապրիլի սկզբներին, երբ Վիեննայից մեկնում է Վենետիկ՝ Միխիթարեանների հարուստ գրադարանից օգտուելու, Իտալիան հնարաւորինս ամբողջական տեսնելու համար: Հայր Սիմէոն Երեմեանը առաջնորդում է նրան Ալիշանի մօտ: «Մտնում եմ Ալիշանի խուցը, - գրում է Իսահակեանը, - մի ոչ մեծ սենեակ ծովահայեաց լուսամուտով: Գասեղանին հակած է մի ալեւոր՝ փոքրամարմին, անարիւն, դալուկ մի սուրբ... եւ գրում է»⁴:

Հանդիպումը եւ գրոյցը Հայր Ալիշանի հետ խոր տպաւորութիւն է թողնում Իսահակեանի յիշողութեան մէջ եւ գրեթէ 50 տարի անց՝ 1948 թուականին, նա նոյն ջերմութեան ու սիրով թղթին է յանձնում «Ղեւոնդ Ալիշան» յուշապատումը: «Երիտասարդ Իսահակեանը անձամբ փանայած մեծ վարպետներից երեք հոգու է առաւել պաշտել՝ Խրիմեան Հայրիկ, Ղեւոնդ Ալիշան, Քրիստափոր Միքայելեան»⁵, - արձանագրում է Վարպետի թուր՝ գրականագէտ Աւիկ Իսահակեանը:

4 Իսահակեան, Ա., *Երկերի ժողովածու*, հ. 5, Երևան 1977, 9:

5 ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ, Ա., *Աւետիք Իսահակեանի երկրորդ ուղևորութիւնը Եւրոպա*, 154: (<http://littrans.asj-oa.am/134/1/135-164.pdf>) (20.08.2020):

Ոչ պակաս ուշագրավ է բանաստեղծի առաջին տեսակցութիւնը նաեւ իրիմեան Հայրիկի հետ: Գուցէ եւ նախախնամութեան կամօք հանդիպումը վերջինիս հետ տեղի է ունենում 1897ին դարձեալ Հայրենիքից դուրս՝ Վիեննայում, որտեղ Հայրիկը ժամանում է գործնական այցով: Նրան դիմաւորող հայ երիտասարդների խմբում լինում է նաեւ Իսահակեանը: «Հայերս խումբ-խումբ մտնում եմ դահլիճը, ուր բազմած է Հայրիկը ժպիտը դէմքին՝ պատկառելի եւ սիրալիր,- գրում է բանաստեղծը,- սակայն խորը եւ խելօք աչքերում պարզապէս շողում է քարձր հոգու այն սրբազան վիշտը, որ բոլորիս վիշտն է, բայց մա միայն իր երկնային սրտով գգում է այնքան խորը եւ իր ողջ էութեամբ: Ահա մեմք, նրա որդիներս, խոնարհում եմք նրա առաջ, համբուրում եմք կենդանաբար աջը... Հայրիկը բոլորիս գուրգուրում է, սիրող հոր պէս հարցնում է իւրաքանչիւրի դրութիւնը, պարապմունքը, հետաքրքրում է նրա կեանքով, խրատում է, կատակում է...»⁶: Յաջորդ հանդիպումն արդէն 1901 էր, երբ Վենետիկից վերադարձած Իսահակեանը մեծ տպաւորութիւններով այցելում է Էջմիածին՝ «Քաղցր պարտքը» հատուցելու իրիմեան Հայրիկին: Այդ հանդիպման մանրամասները Իսահակեանը առաջին անգամ յիշատակում է 1907ին «Նոր ալիք» թերթում տպագրուած «Յուշեր Հայրիկի կեանքից» խորագրով յիշողութիւններում, որտեղ երկուստեք միահիւսւում են Ղեւոնդ Ալիշանի եւ իրիմեան Հայրիկի յուշ-դիմանկարները՝ չաղախուած Իսահակեանական սիրով եւ անօրինակ ակնածանքի ատաղձով: Հանրագիտակ երկու մեծերի մտերմութիւնը ցուցադրւում է հէնց յուշագրութեան բնագրերում: «Երբ մեկնում էի Վենետիկից,- գրում է Ա. Իսահակեանը,- գնացի Ալիշանի մօտ՝ վերջին անգամ տեսնելու եւ հրաժեշտ տալու:

Օրհնեց ինձ, բարիքներ մաղթեց եւ ողջոյն ուղարկեց իրիմեան Հայրիկին:

-Ինձմէն հարիւր օրով մեծ է ան,- ասաց Ալիշանը,- բայց կ'ըսեմ, որ շատ առոյգ է, ձի կը նստի. հարկաւ այդպէս է. ան Մասիսի հովին տակ կը քնանայ, Արաֆսի ջուրը կը խմէ, Հայաստանի հացը կ'ուտէ, անոր հողի ուժը կ'առնէ...»⁷:

Ալիշանի կարօտագին ողջոյնին ի պատասխան՝ իրիմեանը նոյնպիսի սիրով ու գորովանքով է խօսում Նահապետի մասին: Իսահակեանը յիշում է Հայրիկի խօսքերը. «Մեմք հասակակիցներ

6 ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ, Ա., *Թիշտակարան*, Երևան 1977, էջ 59-60:

7 ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ, Ա., *Երկերի ժողովածու*, հ. 5, էջ 14:

ենք. ես շատ կը սիրեմ անոր. անուշ գրիչ ունի: Նա շատ է ազդեր իմ գրչի վրայ. նա ինձ շատ բան է ներշնչեր: Ասա՛, ուրիշ ի՞նչ կ'ընէր»⁸:

Իսահակեանի յուշագրական այս փոքրիկ պատառիկը, բացայտելով երկու հայորդիների փոխադարձ սէրն ու յարգանքը, բացառիկ արժէք է ներկայացնում: Հայրիկը՝ իբրեւ ստեղծագործող անհատ, իր խոնարհումն է բերում գրչի մեծ վարպետին: Առհասարակ, ինչպէս իրաւացիօրէն նկատում են գրականագէտներ Ա. Մադոյեանը, Հ. Պետրոսեանը, «Հայ մշակոյթի ուսումնասիրութեան, Եւրոպայում հայագիտութեան զարգացման գործում Հայրիկը շատ բարձր էր գնահատում "Մխթարեան գրավաստակ հայրերի" ծառայութիւնները: Նա առանձնակի սիրով էր կապուած իր "ծըննդակից եւ սննդակից" Ղեւոնդ Ալիշանի հետ...»⁹:

Իրապէս, յուշագիրներից շատերն են շեշտադրում Ալիշանի պատմա-հայրենասիրական քերթողի մեծագոյն երախտիքն ու ներդրումը հայ գրականութեան պատմութեան ոսկէ շղթայում:

Իսահակեանը շարունակում է յուշապատումը. բարձր գնահատելով Ալիշանի սրտառուչ ու ջերմ ողջոյնները՝ Խրիմեան Հայրիկը հրաման է արձակում. «Ես վաղը կը կարգադրեմ, որ անոր Մասիսի հողէն, Երասխի ջրէն ու Հայաստանի ծաղիկներէն քիչ մը վերցնեն եւ փոքրիկ արկղով մը դրկեն Վնետիկ:

Ինչպէս յետոյ իմացայ, Հայրիկի կողմից ուղարկուել էր մի փոքր արկղ այդ արմաղաններով, բայց մինչ հասնելը, դժբախտաբար, սիրելի Նահապետը արդէն վախճանուած էր եղել»¹⁰:

Յուշերում նկարագրական խօսքը հեղինակները հիւստում են՝ կիրառելով այնպիսի յատուկ հնարներ, որոնք ձեւաւորում են յուշագրական բնագրի դիմապատկերային միջուկը: Այս տեսանկիւնից առանձնապատուկ նշանակութիւն են ձեռք բերում երկխօսութիւնները բնորդի եւ յուշագրողի միջեւ: Ուշադրան է յուշագիր Մ. Զալեանի եւ Հ. Ալիշանի զրոյց-երկխօսութիւնը, որ ինքնօրինակ ապացոյցն է այն բանի, որ երկու մեծերը, չնայած մշտակայ հեւաւորութեանը, իրենց մտածումների ենթաշերտերում եւ զրոյցներում յաճախ են յիշել, զուգահեռել միմեանց կեանքն ու ապրումները: Զալեանը յիշում է.

8 Անդ, էջ 15:

9 ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ, *Երկեր*, Երեւան, 1992, 13-14:

10 ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ, Ա., *Երկերի ժողովածու*, հ. 5, 16:

«-Եօթանասունհինգ տարիս լրացաւ, «Ձեր» Խրիմեան ինձնից հարիւր օրով մեծ է,- ասաց նա (Ղ. Ալիշանը) հնագէտի ճշտութեամբ:

-Ինչու՞ «մեր» եւ ոչ թէ «ձեր»,- նկատեցի ես:

-Ինչպէ՞ս թէ «մեր»:

-Ձե՞ռք որ նա էլ տանկաստանցի է:

-Այո, ճիշտ է,- պատասխանեց նա ծիծաղելով»¹¹:

Բնորդները յուշերում ներկայանում են անցեալի պատկերներին, գործողութիւններին շղթայում, որտեղ անհրաժեշտ կարգով ներկայ է հեղինակային եսը: Օրինակ՝ Ալիշանը հանդէս է գալիս Իտալիայի Թագուհու հետ երկխօսելիս, Նաբոլէոն զօրավարի հրովարտակը քննարկելիս, Էւրոպական գիտնականների հետ մասնագիտական հարցերի շուրջ խորհելիս: Խրիմեան Հայրիկի հետ երկխօսում են մտաւորականութեան տարբեր ներկայացուցիչներ, հասարակական գործիչներ, բազում տառապեալներ եւ այլք: Նա համայն տանկահայերի Հայրիկն է:

Երկու հայորդիներին միաժամանակ յիշատակել է նաեւ յուշագիր Տիգրան Նազարեանը. «Եթէ համայն հայութեան մէջ անխտիր բոլոր խաւերում անկետայի ենթարկուէր, թէ ո՞վ է ԺԹ. դարու ամենախոշոր, ամենահեղինակաւոր, ամենասիրելի, պաշտելի մարդը, որի խօսքը, կամքը, տենչամքը ու մտքումը համայն հայութեան բաղձանքի ամփոփումը իր սրտում-հոգում ամբարած լինէր, անշուշտ, միաձայն երկու մարդի վրայ կանգ կ'առնէին՝ ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ (մինչեւ կաթողիկոսանալը) եւ ՀԱՅՐ ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ: Իսկ սրանցից որի՞նք կը տար առաւելութիւնը, միաձայն ձեռնպահ կը մնար եւ չէր կարող ձեռքը խղճին ասել, Խրիմեան Հայրի՞կ, թէ՞ Հայր Ղեւոնդ Ալիշան: Խրիմեան Հայրիկ եւ Հայր Ղեւոնդ Ալիշան՝ մի-մի պայծառ, կենսաբար, բուժիչ ու սննդաբար ճառագայթներ եղած են, համայն հայութեան սիրտ-հոգի-միտք-զգացում դաստիարակող, կոռոյ կոփողներ»¹²:

Յուշագրի այս ոգեշունչ խոստովանութեան ակունքները հասնում են վաղ մանկութիւն. դեռեւս օրօրոցից է լսել երկու մեծերի անունները եւ մեծացել ու դաստիարակուել նրանց «հրաբորբոք» գրքերով: «Ղարաբաղում մեր տունն է եղել առաջինը, ուր մտել են Ս. Ղազարի եւ Վարազպ հրատարակութիւնները:— գրում է Տ. Նազարեանը— Նախորդ դարու կիսից հայրս էր Կ. Պոլսից ջերմ բարեկամ Խրիմեան Հայրիկին եւ նրա Վարագն տպագրական մեքենայ մուկրո-

11 *Ալիշանը ժամանակակիցների յուշերում*, էջ 83:

12 Անդ, էջ 163:

ղը... Միաժամանակ վեցետիկին եւ Լայպցիգին էլ շատ մօտ եւ երկար տարիներ այդ տեղերի հոյակապ հրատարակութիւններով մեր տունը հեղեղողը»¹³:

Անշուշտ, երկու հայորդիների նկատմամբ ունեցած հիացմունքն ու ակնածանքը միայն մանկական օրերի վառ տպաւորութիւններ չեն. խմբագիր, հրատարակիչ, հասարակական գործիչ Տ. Նազարեան յուշագիրը յետագայում առիթներ ունեցել է անձամբ առնչուելու նրանց հետ եւ համոզմունք դարձած այս բնութագիրը սասանելի չէ: Նոյնիսկ այն դիտարկումը, թէ Խրիմեան Հայրիկի իսկական կոչումը կաթողիկոս լինելը չէր, որով կարծես «սաւառնող Արծուի» շղթայեցին վեհարանի չորս պատի մէջ, չի ստուերում Հայրիկի մասին ունեցած նրա հիացմունքը. «Յաւերժ էլ պիտի մնայ ՄԵՄ, պաղարիւմ պատմագիրների մանրագին նրա յոյժ կենսալից սիրտ ու հոգին ուսումնասիրելուց յետոյ»¹⁴:

Ս. Ղազար այցելութեան, մասնաւորապէս Ալիշանի հետ հանդիպման մասին Նազարեանը գրում է. «Մինչեւ օրս էլ, կարծէք, ցոլում եմ մեր առաջ Հ. Ղեւոնդ Ալիշանի հրաշագեղ արեգաչերի ճառագայթները: Այդ օրը հէնց այնտեղ մտնումս ուխտեցի հետեւեալ այցիս մեծ հայրենասէրին բերել սուրբ Մասիս լանջերից անթառամ ու համասփիւռ ծաղիկներից մի փունջ, Մայր Արաքսուց մի սրուակ ջուր: Բայց աւա՛ղ, հետեւեալ այցիս ես նրա սուրբ շիրիմը ցողեցի արտասուքներովս»¹⁵, Յաւօք, յուշագիրը չի արձանագրում իր գլխում ծագած այդ մտքի առիթն ու պատճառը, աւելի ճիշտ՝ այն երկխօսութիւնը, որ տեղի է ունեցել իր եւ Ալիշանի միջեւ: Քաղաքերուած հատուածը նրբօրէն յիշեցնում է իսահակեանի յուշերում եւս մատնանշուող հայրենիքի խորհրդանիշները՝ Մասիս, հայրենի հող, ծաղիկներ, մայր գետի ջուր: Ուրեմն, ամենայն հաւանականութեամբ, հայրենի երկրի, նրա արժէքների նկատմամբ մշտավառ սէրը, կարօտը, եղել են հայրենիքից նրան այցելող իւրաքանչիւր հայի հետ ունեցած գրոյցի թեման: Աւելին. Ս. Ղազար այցելող ազգային հիւրերին յաճախ Հայր Ալիշանն էր ուղեկցում ասելով. «Ես իմֆս խնդրած եմ, կ'ախորժիմ ազգային մը տեսնելով»¹⁶: Զբօսանքի աւարտից յետոյ ան-

13 Անդ, էջ 164:

14 Անդ:

15 Անդ, էջ 166:

16 Անդ, էջ 82:

նկարագրելի զարմանքն է պատում հիւրերին, երբ պարզում է, որ «այն համեստ ծերունին է եղեր հ. Ալիշանը»¹⁷:

Յուշերում երկու հայորդիների դիմանկարն ամբողջանում է մի քանի սկզբունքներով, որոնցից էականը թերեւս յուշագիրների առաջին կամ վերջին տեսակցութիւնը կամ հանդիպումն է, որն ուրուագծում է բնորդի անմոռանալի յատկանիշներով. «Անպաճոյն խցի դուռը բացուեցաւ: Քառակուսի, լուսաւոր եւ անգարդ սեմեակի մի կողմում դռուած էր անկողին, իսկ ձախակողմեան պատի առաջ գրքերով եւ թղթերով ծածկուած սեղանի հետեւը նստած էր մի ալեգարդ, բարձրայօց վարդապետ, որ վեր կենալով ողջունեց ինձ սիրով եւ հրաւիրեց նստելու: Այդ բարձրահասակ, փայլադէմ ծերունին էր հայր Ղեւոնդ Ալիշանը»¹⁸ *Նիկողայոս Քարամեան: Կամ* «Վերջին անգամ Հայրիկին տեսայ 1906 թուի աշնանը. ցաւալիօրէն թոյլ էր եւ գունատ»¹⁹:

Տիգրան Փիրումեանը յիշողութիւններում տուել է Հայրիկի դիմանկարը՝ արտաքին բարեմասնութիւնների ընդգծումով՝ երբեմն առանձնացնելով նրա ժպիտը, աչքերը, դէմքը, ձայնը եւ այլն. «Հայրիկը ամէն բանի մէջ Հայրիկ է: Քարոզելիս նա չէ փոխում մագապի: Նոյն փայտեղանակ ժպիտը, նոյն արդար ու հանգիստ սիրտը, նոյն մտախոհ ու վսեմ աչքերը, նոյն անուշ մարդասէր ու լսողի սիրտը ծակող ձայնը...»²⁰: *Շիրվանզադէի գրչի տակ եւս կերպարագծուել է Հայրիկի ներշնչող դիմանկարը.* «Անմահ էր խրիմեան Հայրիկի արտաքինը: Ուրիշ միջեւ գլուխ մարմնացած գեղեցկութիւն: Ոչ մի լուսանկարով չի կարելի պատկերացնել խրիմեանի դէմքը, մանաւանդ խոշոր կապտագոյն աչքերի արտայայտութիւնը»²¹:

Երկու հայորդիների արտաքին բարեմասնութիւններին համադրում են նրանց սրբակենցաղ վարքն ու գործունէութիւնը՝ կազմելով կատարեալ ներդաշնակութիւն: «Հ. Ալիշանի ամբողջ կեանքը եղած է ճգնութեան խնկարան եւ դպրութեան թանգարան»²², գրում է Ս. Երեմեանը: *Շիրվանզադէն յիշում է.* «Խրիմեանը իր

17 Անդ, էջ 109:

18 Անդ, էջ 33-34:

19 ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ, Ա., Երկերի ժողովածու, հ. 5, էջ 22:

20 ՓԻՐՈՒՄԵԱՆՅ, Տ., *Նորիման Հայրիկ (Իմ յիշողութիւններից)*, Թիֆլիս 1887, էջ 36:

21 ՇԻՐՈՒԱՆԶԱԴԷ, Ա., *Կեանքի բովից: Յուշեր*, Երևան 1982, էջ 485-486:

22 Ալիշանը ժամանակակիցների յուշերում, էջ 127:

Ժամանակից դուրս էր, չեմ ասում վեր կամ վար, այլ դուրս: Նա ուրիշ աշխարհի եւ ուրիշ շրջանի մարդ էր: Քրիստոսի ժամանակ նա կը լինէր մէկը նրա առաքեալներից, Սոկրատի շրջանում նա կը լինէր փիլիսոփայ: Նրա միակ գէնքն էր իր հոգին, իր միտքը, իր հեգուփունը եւ ներողամտութիւնը»²³: *Երկու հայորդիների համեստ, ազնիւ, աստուածավախ բնավորութիւնը, միանալով բնատուր տաղանդին, անխոնջ աշխատասիրութեանը, անօրինակ հայրենասիրութեանը, կերտում էր ստեղծագործող հոգեւորականի մի բարձր կերպար, որի հենաշարժիչ ուժերն են՝ Աստուած եւ հայրենիք:*

Խրիմեան Հայրիկին կերպարագծել է նաեւ Աւ. Ահարոնեանը «Անդրանիկ եւ Խրիմեան Հայրիկ» երկում. «Խրիմեան Էջմիածնի կաթողիկոս՝ նա ասես ծեր եւ հնապաշտ միաբաններից գայթակղեցնելու համար Վեհաբանից իջնում էր գլխաբաց, մի պարզ կապայ հագած եւ մի սովորական ձեռնափայտ ձեռքին, մեծ-միջակ քայլում էր դէպի ին կամ անտառ: Վանք եւ միաբանութիւն ճնշում էին նրան, հակառակ որ ինքը մեծագոյն նախանձախնդիր էր եւ մէկին, եւ միւսին: Վասպուրականի արծիւը պարզապէս խեղդում էր Էջմիածնում «եղէնս որպէս ճննդուկ ի տանիս Ս. Էջմիածնի», ասում էր նա յաճախ»²⁴:

Շիրվանզադէն Հայրիկին բնութագրում է որպէս սրամտութեան մեծ վարպետ, հանճարեղ հռետոր, թատրոնի սիրահար. «Թատրոնը, - ասում էր Հայրիկը, - երկրորդ եկեղեցի է: Անիկա տեսակ մը տաճար է մարդկային բարքերը կրթելու եւ հոգին բարձրացնելու համար»²⁵:

Յուշագիրները այս երկու բնորդների դիմանկարները կառուցել են տարբեր բառամիաւորների նրբագծերով, որոնք գործածութեան առումով հետաքրքրական իրողութիւններ են վերհանում:

Յուշերում Ալիշանը բնութագրում է Ս. Ղազարու ոգի, խոհուն, մտածող, ամբողջ հայութեան սիրելի, ճշնութեան խնկարան, դպրութեան թանգարան, իսկ Հայրիկը՝ գաղափարի եւ ազատութեան ջահակիր, քաջ Հայրապետ, Վասպուրականի արծիւ, կատարեալ մարմնացում Աւետարանի, Հայոց հրեշտակ եւ այլ արտայայտութիւններով:

23 Անդ, էջ 487:

24 ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ, Ա., *Ժողովածու երկերի*, հ. 5, Թեհրան 1983, էջ 415-416:

25 Անդ, էջ 485:

Պատահական չեն այս բնութագրիչները. Ալիշան ջերմե-
ռանդ հոգեւորականի բացառիկ մարդասիրութիւնը, անմնացորդ
նուիրումը դիմացիին յաճախ են ընդգծւում յուշագիրների մը-
տային հոսքերում: «Հ. Ղեւոնդ վ. Ալիշան, բանաստեղծ ըլլալէ առաջ
ֆրիստոնեայ է, ֆրիստոնեայ մը, որ կատարելապէս խոնարհ է եւ կը
խորշի ամէն պատուէ, ամէն փառքէ...»²⁶, - գրում է Ա. Արփիարեա-
նը: Մէկ այլ առիթով յիշում է. «Կը յիշեմ զինքն, որ երբ հիւանդ
էիմք, անոտնաձայն, լուկ-մնջիկ կու գար մեր անկողնին ֆովն ամէն
օր, կը հոգար մեր առողջութեան համար, կը ֆաջալերէր ըզմեզ ու կը
խնամէր իր ձեռքերովը...»²⁷: «Այդ մարդու համեստութիւնը, պար-
զութիւնը եւ խոնարհութիւնը միանգամայն առասպելական են»²⁸, -
խոստովանում է Մ. Զալեանը: «Ինքը, որ անհուն գործվամք մը ու-
նէր մեր ամէնուս վրայ, կը նեղուէր երբ մենք փոխադարձաբար նոյնը
կը ցուցնէինք իրեն»²⁹ (Հ. Յովհաննէս Թորոսեան): Յուշագիրները
մեծագոյն ակնածանքով հաստատում ու վերահաստատում են այն
գաղափարը, որ Ալիշանը Ս. Ղազարի ոգին էր, սուրբ մարդ, որ
«ամէնուն գորավիզն է, ամէնուն մխիթարանքն է, ամէնուն սէրն է»³⁰:

Փ. Թերլեմեզեանը «Կեանքիս յուշերը» գրքում ներկայացնում
է Խրիմեան Հայրիկի «շինարար եւ օգտակար գործունէութիւնը»,
տալիս նրա մարդասիրական նկարագիրը, անշահ օգնութիւնը կա-
րօտեալներին: Անդրադառնալով Խրիմեանի գործունէութեանը
մեծ նկարիչը գրում է. «Խրիմեան՝ Փոքր Ասիայի ֆանապարհներից
գուրկ խուլ անկիւնում՝ Վասպուրականում, մամուլ է բերել ու թերթ
հրատարակել: Իր քնական պերճախօսութեամբ ու անձամբոյթ եւ
նուիրուած գործունէութեամբ հասարակական աշխատանքի ընդունակ
նոր մարդիկ է հասցրել:

Յետոյ Փոքրուգալեանի հետ միասին երկարատեւ նիրհի ու
սարսափի մատնուած հայ ժողովրդի գարթօնքի համար դպրոցներ են
բացել եւ գրական ու բանաւոր պրոպագանդայով յաջողել են որոշ չա-
փով յեղափոխական շարժում առաջ բերել»³¹:

Այսպէս՝ յուշային ընդհանուր շղթայի շրջանակում հայոց եր-
կու հանճարեղ հսկանների զուգահեռ քննութիւնը ունի որոշակի

26 Ալիշանը ժամանակակիցների յուշերում, էջ 43:

27 Անդ, էջ 76:

28 Անդ, էջ 86:

29 Անդ, էջ 108:

30 Անդ, էջ 78:

31 ԹԵՐԼԵՄԵԶԵԱՆ, Փ., Կեանքիս յուշերը, Երևան 2017, էջ 85-86:

նպատակ. մէկ անգամ եւս ամրագրել, որ թէ՛ Ալիշանը, թէ՛ Խրիմեանը միաւորուում են ոչ միայն իբրեւ հոգեւոր եւ մտաւոր հսկաներ, այլեւ հայ ժողովրդի անօրինակ նուիրեալներ³²: Ինչպէս գրում է Մ. Վարանդեանը, «Խրիմեանը Հայր Ալիշանն էր հաստատուած հայրենի հողի վրայ, հարազատ ցեղի ծոցում, նրա հսկայ ողբերգութեան անմիջապէս հաղորդակից, նրա վշտոտ գանգատներին անմիջապէս ձայնակից»³³: Նրանց կեանքն ու գործունէութիւնը, իրենց առանձնայատկութիւններով հանդերձ, մեծ իմաստով պայմանաւորուած են եղել հայրենիքի պատմական ճակատագրով: Իսկ աւելի մասնաւոր դիտարկումների շրջանակում կարող ենք մատնանշել մի քանի ընդհանուր յատկանիշներ:

Ա.- Նրանք հասակակիցներ են. երկուսն էլ ծնունդ են 1820ին արեւմտահայ դաժան իրականութեան մէջ:

Բ.- Երկուսն էլ հոգեւոր այրեր են, Ամենաբարձրեալ Աստծուն աղօթող, բայցեւ խօսքից, քարոզից գործի անցնող. Ալիշանը ծառայել է հայրենիքից հեռու՝ Վենետիկի Մխիթարեան միաբանութեան մէջ, Խրիմեանը՝ հայրենիքում:

Գ.- Երկուսն էլ աստուածաբան են, փիլիսոփայ, գրող, մանկավարժ:

Դ.- Պատահական օրինաչափութեամբ երկուսին էլ համեմատել են քերթողահայր Խորենացու հետ: Այսպէս. 1876ին Վանի հրդեհի եւ կողոպուտի ժամանակ Հայրիկը հեղինակել է «Վան-գոյժը», իսկ յետագայում՝ «Հայգոյժը»: Այդ հրդեհի առիթով յուշագիրը գրում է. «Խրիմեանը մի բրոշիւրով սարսուղեցիկ մի բուռ ջուր է քափում այդ մոխրակոյտի վրայ իր Վան Գոյժով: Այս երկու ստեղծագործութիւնները բաւական եղան հեղինակին «ԺԹ. դարի Խոնեմացի» հռչակելու համար»³⁴:

32 Մի առիթով Թումանեանը, խօսելով Իզմիրլեանի ու Խրիմեանի մասին, գրել է. «Երկուսն էլ խոշոր հայ դէմքեր էին, գերազանցօրէն հայ: Երկուսն էլ շատ ապրած իրենց ժողովրդի տառապանքով: Երկուսն էլ հոգեւորական էին բառի լայն իմաստով, երկուսն էլ սիրում էին Ս. Գիրքը ու նուիրուած էին հայրենի եկեղեցուն» (ՌՈՒՄԱՆԵԱՆ, Յ., ԵԼԺ, հ. 6, էջ 268): Այս միտքը անվերապահօրէն կարելի է վերագրել Հ. Ղ. Ալիշան – Խրիմեան Հայրիկ հսկաներին:

33 ՎԱՐԱՆԴԵԱՆ, Մ., Հայկական շարժման մատապատմութիւնը, Ժնև 1912, էջ 294:

34 ԹԵՐԼՆԵՄԶԵԱՆ, Փ., Կեանքիս յուշերը, մշ. աշխ., էջ 62:

Հ. Ղ. Ալիշանը կեանքի յիսուն տարիները նուիրել է մեր պատմութեան ուսումնասիրութեանը՝ վաստակելով Նոր քերթողահայր պատուանունը: «Եթէ այդ բազմատեսակ գործերն էլ չլինէին, - գրում է պատմաբան, մանկավարժ Ն. Քարամեանը, - նա դարձնալ պիտի արժանանար նոր Բերթողահայր կոչման»³⁵:

Ե.- Երկու հսկաները համեմատուում են թուշուկների արքայի՝ արծուի հետ. Խրիմեան Հայրիկ - «Բերեցին վեչԱՓԱՌ տիտղոսը տուին, վեհարանի չորս պատի մէջ շղթայեցին՝ պահանջելով ջինջ եթերում սաւառնող ԱՐՄԻԻԸ թառ լինի Աթոռի վրայ»³⁶ (Տիգրան Նազարեան), «Մօրուքը թաւամագ էր որպէս անապատական առիւծի բաշը: Բայց ինչ-որ աւելի նշանաւոր էր նորա հեզ եւ միւսնոյն ժամանակ այրական դէմքի վրայ, դրանք էին արծուի խոշոր աչքերը եւ արծուի կտցաձեւ քիթը»³⁷ (Րաֆֆի): Հ. Ղեւոնդ Ալիշան - «Խստակեաց կեանք կը վարէր եւ թռչունի պէս կսնանէր, աւանդապահ էր սովորութիւններում եւ պահպանող վանական կարգ ու կանոնին»³⁸:

Հաշուի առնելով հայոց երկու մեծերի մշակութային, հոգեկան, անձնային ընդհանրական յատկանիշները՝ մենք առաջարկում ենք շրջանառել բնութագրական երկու արտայայտութիւններ՝ ա. Հասակակից նորօրեայ Խորենացիները, բ. Հոգեւորական հանրագիտակ հասակակիցներ:

Հայ ժողովրդի պատմութեան հոլովոյթում երկու հայորդիների ազգաշահ առաքելութիւնը ամրագրուել է բազում վաւերագրերում: Յիշարժան է Վազգէն Ա. վեհափառի դիտարկումներից մէկը: 1956ի Մարտին Վենետիկում կաթողիկոսն այցելել է Մխիթարեաններին եւ ջերմօրէն ողջունելով նրանց՝ ընդգծել վերջիններիս հսկայական երախտիքը հայ մշակոյթի զարգացման գործում եւ իր ելոյթն աւարտել՝ ասելով՝ «անցեալում Խրիմեան Հայրիկն ու Հ. Ղեւոնդ Ալիշանը էջմիածնի ու Սուրբ Ղազար կղզու վանքի միջեւ համագործակցութեան վիթխարի կամար են կառուցել եւ իմքը եկել է այդ կամարն ամրապնդելու»³⁹:

35 Ալիշանը ժամանակակիցների յուշերում, մշ. աշխ., էջ 42:

36 Անդ, էջ 163:

37 ՐԱՖԲԻ, Արծիւ վասպուրականի, Թիֆլիս 1893, էջ 34-35:

38 Անդ, էջ 227:

39 Տե՛ս Վաւերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմութեան, գիրք ԺԶ., Երեւան 2008, էջ 274:

Երկու մեծերի ներշնչող անունները դաջուած կը մնան հայ ժողովրդի յիշողութեան մատեանում այնքան ժամանակ, քանի կան հայն ու Հայաստանը:

Բոլոր ժամանակներում էլ հնչեղ են Հ. Ղեւոնդ Ալիշանի խօսքերը՝ քաղուած յուշագրութեան բնագրից. «Շրջահայեա՛ց եղե՛ք, սիրեցե՛ք հայոց լեզուն, Հայաստան աշխարհը եւ սիրեցե՛ք միմեանց»:

ԵՒԱ ՄՆԱՑԱԿԱՆԵԱՆ

ԱՇՈՏ ԳԱԼՍՏԵԱՆ

Summary

FR. GHEVOND ALISHAN – KHRIMIAN HAYRIK: MEMORY CORRELATIONS

EVA MNATSAKANYAN - ASHOT GALSTYAN

The memories about Ghevond Alishan and Khrimian Hayrik have cultural and source- study importance and they depict the two great sons of Armenia in a very impressive and colorful way.

The pillars of the selves of these two Armenians, the driving forces of their worldview, their past emotions and future hopes are the Armenian homeland, Armenians themselves, their souls and breath, customs, happiness and sorrow. All this is opened up in the memories of their contemporaries with bright and vivid colors.

The two giants of patriotism are discussed in one common chain, which shows them a philosophers and theologists, writers and the most importantly, two man of the same age.

As posers of memoranda, Alishan and Khrimian are presented with all their undeniable and exceptional values. The memoranda writers depict them in different delicate lines, which highlight important realities.